

QARAQALPAQSTANGA EVAKUACIYA QILINGAN XALIQLAR TURMISI TARIYXINI ILIMIY IZERTLENIWI

Matjanov Aman Jarilkapovich

QMU Pedagogika hám psixologiya kafedrası docenti

<https://doi.org/10.5281/zenodo.10184662>

Annotaciya. *Bul maqalada Qaraqalpaqstanga evakuaciya qilingan xalqlardıń sociallıq, ekonomikalıq, madeniy turmısı tariyxını ilimiy izertleniwi sóz etiledi.*

Gilt sózi: *Evakuaciya, deportaciya, demografiya, Volga boyı, chechenler, qarachaylar, qrim-tatarlar.*

SCIENTIFIC RESEARCH OF THE LIFESTYLE OF THE PEOPLE EVACUATED IN KARAKALPAKSTAN

Abstract. *This article describes the scientific study of the history of the social, economic and cultural life of the peoples evacuated to Karakalpakstan*

Key word: *Evacuation, deportation, demography, Volga River, Chechens, Karachais, Crimean Tatars.*

НАУЧНОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ ОБРАЗА ЖИЗНИ ЛЮДЕЙ, ЭВАКУИРОВАННЫХ В КАРАКАЛПАКСТАНЕ

Аннотация. *В данной статье описывается научное изучение истории социальной, экономической и культурной жизни народов, эвакуированных в Каракалпакстан.*

Ключевое слово: *Эвакуация, депортация, демография, река Волга, чеченцы, карачаевцы, крымские татары.*

Ózbekstan gárezsizlikke erisken dáslepki kúnlerinen baslap-aq, ájdatlarımız tárepinen kóp ásirler dawamında jaratılǵan bay mánáwiy miyrastı qayta tiklew wazıypası tiykarǵı wazıypalar qatarına qoyıldı.

Prezident Sh.Mirziyoev «Milliy tariyxtı milliy ruwxta úyretiw múmkin. Bolmasa, tárbiyalıq nátiyje bolmaydı. Biz jaslardı tariyxtan sabaq alıp, juwmaq shıǵarıwǵa, olardı tariyx ilimi, tariyxıy rawajlanıw menen qurallanıwǵa úyretiwimiz kerek». Reformalar bolsa, Qaraqalpaqstan Respublikasında ilim-pándi rawajlandırıwǵa qaratılǵan gumanitar pánler wákillerinen tariyxıy waqıyalıqtı qalıs analiz etiwdi talap etiw maqsetinde ótkerilmekte.

Keleshegi ullı mámleket qurıwda, aymaqlıq hám dúnya sivilizasiyasınıń kelip shıǵıwı, ájdatlarımızdıń biybaha miyrasın, ótmishtegi ruwxıy hám materiallıq esteliklerin úyreniw óz-ózin maqset emes, bálkim xalqlardıń tariyxıy eslewin tiklew, tariyx sabaqlarınan ónimli paydalanıw zárúrligin bildiredi.

Usı múnásibet penen Ózbekstan Respublikası Prezidenti Sh.M.Mirziyoev «Búgin ómirdiń ózi hám onıń talapları tezlik penen ózgerip, aldımızǵa jańa wazıypalardı qoymaqta, tábiyǵıy jaǵday bunday qıyın jaǵdayda biz erisken jetiskenlikler menen sheklenip, eskishe isley almaymız»[1,101]. Joqarıda ayılǵanlar menen baylanış halda, birinshi ilimiy izertlewdiń aymaqtıń ilimiy salmaǵın rawajlandırıwdıǵı rolin analizlewge qaratılǵan ilimiy izertlewler aktual bolıp qalmaqta.

Búgingi kúnde respublikamızda júz berip atırǵan mánáwiy ózgeris processleri, ásirese, ótmishtegi adamlardı úyreniw máselelerin tereń túsiniw zárúrliklerin aktuallastırıp barmaqta. Bul gárezsizlik jıllarında anıq kózge taslanǵan xalıqtıń etnik óz-ózin anlawdıń jedel rawajlanıwı,

xalqtnıń qaliplesiw tamirları hám tariyxıy jolın túsiniwge bolǵan qızıǵıwınıń artıwı menen baylanıslı.

Tilekke qarsı, toplanǵan júdá úlken ilimiy maǵlıwmatlar elege shekem tolıq tariyxtanıwshılıq analizinen ótkerilmegen. Sonıń menen birge, bar ádebiyatlarımızda anıqlıq dárejesinde emes. Izertlewdiń nátiyjeliligi hám sıpatı sol dáwirdiń ózine tán belgileri, ilimiy rawajlanıwdıń jaǵdayı, húkim súrip atırǵan teoriyalıq ideyalar menen belgilenedi. Nátiyjede, túrli jıllardaǵı baspalar kóbinshe metodologiyalıq jantasıwlar hám teoriyalıq juwmaqlardıń qarama-qarsılıǵı, pikirler hám berilgen bahalardıń jaramsızlıǵı menen ajralıp turadı.

Qaraqalpaqstanǵa evakuasiya etilgenlerdiń, deportaciyaǵa ushıraǵanlardıń taǵdirine arnalǵan dáslepki miynetlerden, 1964 jılda «Qaraqalpaq ASSR tariyxı ocherkleri»[2] niń ekinshi tomı baspadan shıǵarıldı. Bul waqıtqa kelip, ullı Watan urısı dáwirinde xalqtnıń qaharmanlıqları haqqında kóp nárese ayılmaǵan yamasa jazılmaǵan edi. Usı tema birinshi márte zamanlaslar ushın ashıp berildi hám urıs dáwirindegi hayallar hám jetim balalar qanday taǵdirge duwshar bolǵanlıǵı haqqında maǵlıwmat tabıw múmkin. Fronttı azıq-awqat penen támiynlew, sonday-aq, front artındaǵı jumısshılar, evakuaciya etilgenler hám olardıń shańaraq aǵzaları bunday quramalı dáwirde qalay aman qalǵanlıǵıda itibarsız qaldırılmaıdı. Ekinshi jáhán urısı dáwirinde úy-jay, medisinalıq járdem, radio hám gazetalar menen támiynlew, bul kóp milletli mámlekettiń erkinligi hám ǵárezsizligi ushın frontlarda tınımsız sawash bolıp atırǵan bir payıtta sheshiliwi kerek bolǵan máseleler edi.

Uris dáwirde balalar, nágiranlar, áskeriy xızmetshilerdiń shańaraqların qollap-quwatlawǵa qaratılǵan kóplep xalıq usınıs-pikirleri payda boldı (shembilik hám ekshembilikler ótkeriw, arnawlı jamǵarmalardı dúziw hám t.b). Jumıstan tısqarı waqıtta islep tabılǵan hám xalıq tárepinen toplanǵan pullarǵa kiyim-kenshek hám ayaq kiyim, azıq-awqat hám janılıǵı satıp alındı. Frontqa járdem beriw ushın toplanǵan pullar áskeriy texnika qurıw, front sawashındaǵı áskerler ushın sawǵalar satıp alıw, sonday-aq, qorǵanıw jamǵarmasına baǵdarlandı. Mámleket járdemi hám qayırqomlıq jıyınları adamlardıń ruwxıy jaǵdayın bekkemlewge járdem berdi, mámlekettiń sawash etip atırǵan Qurallı kúshleriniń qarıwlıǵın asırǵan. Gúmánsiz, watansúyiwshilik hám ruwxıy faktor ekinshi jáhán urısınıń barlıq basqıshlarında xalıq hám armıyanı birlestiriwde áhmiyetli rol oynadı hám jeńistiń quramlıq bólegine aylandı.

Oray hám jergilikli mámleket organları hám keń jámáátshiliktiń birgeliktegi háreketleriniń eń áhmiyetli nátiyjeleri arasında júz mıńlap balalardı evakuaciya etiw, olardı materiallıq qollap-quwatlaw; jańa balalar shólkemlerin shólkemlestiriw, jetim balalardı óz tárbiyasına alatuǵın shańaraqlarǵa jayǵastırıw; balalar hám óspirimlerdiń awqatlanıwın jaqsılaw boyınsha sharalar; balalar menen emlew-profilaktika hám epidemiyǵa qarsı jumıslar; qarawsızlıq hám qadaǵalawsızlıq menen gúresiw, balalarǵa qawenderlik etiw hám asırıp alıw boldı. Sonıń menen birge, usı dúzimniń kemshilikleri de kórsetildi: erjetpegen puxaralar ortasında huqıqbuzarlıqtıń kóbeyiwi; urlıq; internat hám balalar úylerinde balalardıń antisanitariya jaǵdayı; «xalıq dushpanları» balalarınıń taǵdiri sáwlelendirilgen.

Kóp sanlı evakuaciya etilgen puxaralardıń respublikaǵa keliwi menen awırlasqan eń aktual mashqalalardan biri úy-jay mashqalası boldı. Belgili, uristıń birinshi jıllarında áskeriy teatrdiń batis rayonlarında xalıqlardı deportaciya etiw baslandı. 1941 jıl 28 avgustta SSSR Joqarı Keńesi Prezidiumınıń 21-160-sanlı Volga boyı rayonlarında jasawshı nemislerdi kóshiriw haqqında

Parmani járiya etildi. Kóp ótpey, júz mınlap qırım tatarları, qalmıqlar, ingushlar, chechenler, mesxeti turkleri hám basqa xalqlar «dushpanğa sheriklik etiw» úydırme ayıplawı menen májbúriy kóshirildi.[3] Ulıwma alğanda, 1930-1940 jıllarda SSSR xalqınıń 60 tan artıq milliy toparları májbúriy deportaciyağa ushırağan, olardıń ulıwma sanı derlik 3,5 million adamdı qurağan. Olardan 10 nan artıǵı Orta Aziya hám Qazaqstanğa ǵalaba túrde evakuaciya etilgen .[4,61]

Ekinshi jáhan urısı jıllarında Respublikamızǵa evakuaciya qılınǵan xalıqlar táǵdiri haqqında, ilimiy maqalalar hám dissertasiyalar bar edi. Máselen, X.Azimov óz maqalasında bul dáwirde ózbek xalqınıń saqawatlı, insaniy, mártlik sıyaqlı eń jaqsı pazıyetleri júzege shıqqanlıǵın jazadı.[5,201] Ózbekstanğa deportaciya etilgenlerge hár dayım turaqlı túrde járdem kórsetildi. Pútkil dúnya xalqı aldında ózbek xalqı óz kúshin, sınavlarǵa shıdamlılıǵın kórsetti. Ol faktlerge súylene otırıp, xalqımız ózleriniń shańaraqlıq qıynshılıqları, ǵam qayǵısını bir shetke súrip, xalqımızǵa tán insaniy pazıyetlerdi qalay sáwlelendirenligin kórsetiwge háreket etti.

T. Burxonovtıń maqalası Ekinshi jáhan urısı jıllarında túrli mámleketlerden kelgen jetim balalardı awır demlerde baǵıw, mehir-aqıbet penen tárbiyalaw juwapkershiligin óz moyınına alǵan ózbek xalqınıń shańaraqlarına, analarına hám akelerine baǵışlangan. [6]

2000-jıllardıń baslarında kórip shıǵılıp atırılǵan dáwir tariyxına baǵışlangan ilimiy jumıslar baspadan shıǵarıldı. Máselen, Ya.Abdullaevanıń ilimiy maqalasında Ekinshi jáhan urısı jıllarında Qaraqalpaqstanda hayallardıń tutqan ornı jáne bir márte analiz etildi.[7,72-73] Avtor aldınǵı tariyxtanıwshılıqta jarıtlmaǵan yamasa úzik-julıq jarıtlıǵan bir neshshe máselelerdi kórsetedi. Máselen, Qaraqalpaqstan xalqınıń evakuaciya etilgen hám deportaciya etilgen xalıqların jılı kútip alǵanlıǵı, olarǵa hár tárepleme járdem kórsetip baspana bergeni haqqında sóz júritedi.

Respublika tariyxındaǵı usı quramalı dáwirde hayallar ornına ayırıqsha itibar qaratıldı.[8] Olarda partiya shólkemleriniń hayal-qızlardı ideyalıq-siyasiy jaqtan tárbiyalaw, frontqa járdem kórsetiwde shólkemlestiriwde hayal-qızlardıń miynet rezervlerinen paydalanıw boyınsha iskerligi jarıtlıǵan. Sonday-aq, shıǵarmada hayal-qızlardıń sanaat, awıl-xojalıǵın rawajlandırıwdaǵı ornı, hayallardıń watanpárwarlıǵı, tiykarınan evakuaciya etilgen balalardı tárbiyalawda sáwleleniwi de ulıwmalastırılǵan tárizde kórsetilgen. Avtorlar Qaraqalpaqstan hayal-qızlarınıń qaharmanlıqları haqqında qızıqlı maǵlıwmatlardı beredi.

Ózbekstan tariyxtanıwshılıǵınıń tiykarǵı ilimiy shıǵarması 3 tomliq «Ózbekston Ullı Watan urısı jıllarında» shıǵarması esaplanadı[9,407]. Usı monografiya sol dáwir tariyxtanıwshılıǵınıń barlıq qolaylıqları hám kemshiliklerin ózinde sáwlelendirgen. Onda Ózbekstannıń urısqa shekem bolǵan dáwirindegi ekonomikalıq hám siyasiy awhalı, ekonomikanıń áskeriy rejimge ótiwi, xalıq hám sanaatıń evakuaciya etiliwi, ózbekstanlıqlardıń áskeriy háreketlerdegi qatnası, 1941-1945 jıllardaǵı ilim-pán hám mádeniyat máseleleri hár tárepleme kórip shıǵıldı.

Ekinshi jáhan urısı, xalıqtıń miynet hám áskeriy qaharmanlıq mashqalaların sheshetuǵın hám kúndelikli turmısınıń tariyxıy-sosiallıq jaqtan ámelge asırılatuǵın zamanagóy shıǵarmalar arasında B.A.Kochanovtıń izertlewlerin ajratıp kórsetiwimiz múmkin. [10]Avtor shaqırıqqa shaqırıw ilajların ótkeriw, awıl xalqınıń materiallıq awhalı, demografiyalıq járayanlar, xalıqtı evakuaciya etiw, materiallıq hám kúndelikli turmıs shárayatları, den-sawlıqtı saqlaw, tálim hám mánáwiý ómirdi úyreniw menen baylanıslı mashqalalardı analizleydi. 1941-1945 jıllar tariyxına baǵışlangan shıǵarmalardıń kópshiligi arqalı qızıl jip bolıp Ullı Watan urısındaǵı jeńistiń faktori

sıpatındağı Qaraqalpaqstannıń pidákar qaharmanlıǵı ideyası jatpaqta. Avtor urıstıń ekstremal sharayatlarında xalqtıń pidákarana miynet qaharmanlıǵı motivasiyasın úyreniwge ayrıqsha áhmiyet beredi. Avtordıń konsepsiyası sonnan ibarat, kúndelikli turmıs «ápiwayılıq» túsiniǵı arqalı analizlenetuǵın ómir járayanı sıpatında sáwlenedi, onıń formaları hár kúńgi sharshatatuǵın ırısqa-neseıbeni tabıw menen sheklenbeydi.

Belgili mámleketlik árbap S.Kaniyazovtıń eslewlerinde aytılwınsha arnawlı kóshirilgenler tiykarınan, Moynaq aymaǵında jaylasqan: «Uris jıllarında Moynaqqa qalmaqlar, chechenler, qarachaylar, hátte qırım-tatarlar da evakuaciya etilgen» [11,8].

Repressiya jılları hám repressiyaǵa ushıraǵanlardıń taǵdiri hám olardıń tariyxı menen shuǵıllanıwshı belgili ilimpaz Sh.Babashev miynetlerinde de Qaraqalpaqstandaǵı evakuaciya hám deportaciya máselelerine arnawlı toqtalsa, izertlewshi A.M.Djumashev miynetlerinde bul máseleler arnawlı túrde arxiv materialları sheńberinde úyreniledi. [12]

Solay etip, deportaciya máselesi menen shuǵıllanǵan alımlardıń izleniwleri nátiyjesinde sonday juwmaqqa keledi, Orta Aziyaǵa súrgin etilgen xalıqlardıń kóshiriliw sebepleriniń biri, bul usı aymaqlarda miynet resurslarınń, yaǵnıy jumısshı kúshleriniń jetispewshiliginde edi. Arxiv hújjetlerindegi maǵlıwmatlar da usı pikirlerdi tastıyıqlaydı. Orta Aziyadaǵı miynet resurslarınń kemeyiwi bolsa, mámlekettegi ǵalabalıq túrdegi repressiya menen de baylanıslı edi.

REFERENCES

1. Мирзиёев Ш. Критический анализ, жесткая дисциплина и персональная ответственность должны стать повседневной нормой в деятельности каждого руководителя. – Ташкент: Узбекистон, 2017. – с. 101.
2. Очерки истории Каракалпакской АССР. Том 2. 1917-1963 гг. – Ташкент: Наука, 1964. Глава восьмая. Каракалпакская АССР в годы Великой Отечественной войны Советского Союза (1941-1945 гг.).
3. Авторы главы А.В.Гудкова, К.Т.Авельбаева, А.Б.Бекимбетов, У.С.Суинов, Дж. Уббиниязов. Урушдан олдинги ва уруш давридаги мажбуран депортация қилинган халқлар тарихи ҳақида қўпроқ маълумотлар олиш учун қуйидаги нашрларга қаранг: Бугай Н.Ф. Сталин – Л.Берии: «Их надо депортировать ...». М.: 1992.; Ушбу муаллиф. Л.Берия – И. Сталину: «Согласно Вашему указанию...». М.: 1995.; ва ҳ.к.
4. Ўзбекистон тарихи (1917-1991 йиллар). Иккинчи китоб. Т.: 2019. – 61-б
5. Азимов Х. Гуманизм узбекского народа в годы Второй мировой войны. Review of law sciences. 2020, pp.201-206.
6. Бурханов Т. Ўзбекистон халқининг инсонпарвалик ғазилатлари (иккинчи жаҳон уриши йиллари мисолида). Жамият ва инновациялар – Общество и инновации – Society and Innovations Special Research – 1 (2021)
7. Абдуллаева Я. Қарақалпақстан ҳаял-қызлары екинши дүнья жүзлик урыс жылларында. // ЎЗР ФА ҚҚБ «Ахборотномаси». - Нукус, 2003, № 5, 72-73-бб
8. Калбаева Р.Ш. Женщины Советской Каракалпакии в коммунистическом строительстве. – Нукус: «Каракалпакия», 1972;

9. Узбекская ССР в годы Великой Отечественной войны. – Ташкент: Фан, 1981. Т. 1. – С. 407
10. Кошанов Б.А., Сайманов С. Вклад Каракалпакстана в Великую Победу // Журнал исторических исследований, 2020. том 5, №3
11. Қаниязов С. Алтын жағыс. – Нөкис: 2006. – 8-б.
12. Матжанов А.Ж. Қорақалпоғистоннинг транспорт тарихи (1925-2020йй)- Нукус: «Илимпаз»,2023
13. Матжанов А. Ж. Транспортные проблемы Каракалпакстана в 1920-1930 годы //Бюллетень науки и практики. – 2021. – Т. 7. – №. 6. – С. 509-517.
14. Aman M. Traditional Transport among the Peoples of the Aral Region (1800-1873) //resmilitaris. – 2023. – Т. 13. – №. 1. – С. 2985-2988.
15. Matjanov A. J. WATER TRANSPORT IN KARAKALPAKSTAN: HISTORY AND MODERNITY //CURRENT RESEARCH JOURNAL OF HISTORY. – 2021. – Т. 2. – №. 05. – С. 47-53.
16. Aman M. Traditional Transport among the Peoples of the Aral Region (1800-1873) //resmilitaris. – 2023. – Т. 13. – №. 1. – С. 2985-2988.